

וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנֵי יוֹסֵף, וַיֹּאמֶר, מִי אֱלֹהֵי. וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל אָבִיו, בְּנֵי הֵם אֲשֶׁר נָתַן לִי אֱלֹהִים בְּזֶה; וַיֹּאמֶר, קָחֶם נָא אֵלַי וְאַבְרָכֶם (מח, ח-ט).

פסוקינו מעלים קשיים גלויים שכבר העסיקו את המדרשים ורש"י ושאר מפרשים. איך שאל יעקב "מי אלה", וכיצד השיבו יוסף "בני הם אשר נתן לי אלהים בזה"; וכי טרם הכיר יעקב את אפרים ומנשה ואת מקום לידתם? הלא בפרשתנו עצמה, בעוד יוסף ובניו עומדים מולו, כבר הספיק יעקב להזכיר את "שני בְּנֵי הַנְּזֻלִּים לְךָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם", ואף קרא להם בשמותיהם "אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה" (מח, ה).

בדורות האחרונים הועלתה גם בעיית גילם של אפרים ומנשה בשעה הברכה, תחילה לפני כמאה ושלושים שנה על ידי הרב נתנאל חיים פאפע, מגדולי בריסק בספר חידושים על התורה שהניח באמתחתו בכתב יד, ושהוצא לאור לפני מספר שנים תחת השם 'דובר ישרים' תודות לצאצאו הרב ישראל שחור שליט"א. דבריו הנוגעים לסוגייתנו הובאו בגיליון י של כתב העת 'פשוט המתחדשים'. בערוב ימיו עלה הרב פאפע לירושלים ונפטר בה בשנת תרס"ו. מאה שנה אחריו ובלי להכיר את חידושי הציג הרב אלחנן סמט שליט"א את אותה תמיהה ב'עיונים' שלו 'בפרשות השבוע'. בלשונו של הרב סמט (הדגשות במקור):

בני כמה היו מנשה ואפרים בשעת התרחשותו של סיפורנו?

החשבון פשוט: בפרק מא פסוק נ נאמר: "וַיִּלְיוֹסֵף יְלָד שְׁנֵי בָנִים בְּטָרֶם תָּבוֹא שְׁנַת הָרַעַב אֲשֶׁר יִלְדָה לוֹ אֶסְנָת...". יעקב בא למצרים בסוף שנת הרעב השנייה (מה, יא) ועתה הוא בשנת מותו – שבע עשרה שנה לאחר בואו למצרים (מז, כח-כט). נמצא שבניו של יוסף היו כבני עשרים ויותר (אין אנו יודעים כמה זמן לפני בוא הרעב נולד כל אחד מהם).

האם זהו הרושם שמתקבל מסיפורנו? לא כן. הרושם הוא שמדובר בילדים קטנים שאביהם הוא שמניע אותם ממצב למצב והם ככלים בידיו, אל כל אשר יחפוץ יטה אותם. יעקב אומר ליוסף "קָחֶם נָא אֵלַי וְאַבְרָכֶם" ויוסף נענה: "וַיַּגֵּשׁ אֹתָם אֵלָיו" (מח, י); "וַיּוֹצֵא יוֹסֵף אֹתָם..." (מח, יב); "וַיִּקַּח יוֹסֵף אֶת שְׁנֵיהֶם... וַיַּגֵּשׁ אֵלָיו" (יג). והם, הילדים השניים, מצייתים בדממה ואינם משמיעים את קולם. קשה לדמות את כל האמור בפסוקים אלו (ט-יג) ביחס לבחורים בני עשרים.

אולם במקום אחד הדבר ממש בלתי אפשרי, והפרשנים לא העירו על כך עד כמה שראיתי את דבריהם:

"וַיּוֹצֵא יוֹסֵף אֹתָם מֵעַם בְּרַכְיֹו, וַיִּשְׁתַּחוּ לְאִפְיֹו אֶרְצָה" (יב).

משמע ששניהם מצאו את מקומם בין ברכיו של יעקב בשעה שנישקם וחיבקם קודם שהוציאם יוסף משם. וכי יכולים שני בחורים בני עשרים להיכנס בין ברכיו של יעקב הזקן? רק שני ילדים קטנים ממש יכולים לעשות זאת!

לפיכך מציעים הרב פאפע והרב סמט, שניהם מתכוונים לדבר אחד איש איש במקומו ושעתו, שפסוקים ח ("וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנֵי יוֹסֵף וַיֹּאמֶר מִי אֱלֹהֵי") עד כ ("וַיִּבְרָכֶם בְּיוֹם הַהוּא וגו'") אינם במקומם מבחינה כרונולוגית, ולמעשה הם המשך לסיפור המפגש הראשון של יעקב ויוסף ("וַיֵּאָסֶר יוֹסֵף מִרְפָּבֶתוֹ וַיַּעַל לְקִרְאֵת יִשְׂרָאֵל אָבִיו גְּשֻׁנָּה... וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף אֲמוֹתָה הִפְעֵם אַחֲרֵי רְאוֹתִי אֶת פְּנֶיךָ כִּי עוֹדֶיךָ חִי"; מו, כט-ל), אלא שנעתקו אל פרשתנו אגב מעמד בני יוסף.

היתכנות של צירוף מאורעות משני זמנים אל סיפור מקראי הנראה אחיד נטענה למעשה מלפני יותר מאלף שנה מפי רב שמואל בן חפני גאון בפירושו לשאלת שאול אודות דוד, "בן מי זה העלם" (שמואל א יז, נו), אחר שכבר הכירו "ויאֱהָבֵהוּ מְאֹד" (שם טז, כא) והמלך עצמו הלבישו "מִדְּיוֹ וְנָתַן קֹבֶעַ נְחֹשֶׁת עַל רֹאשׁוֹ וַיִּלְבָּשׁ אֹתוֹ שָׂרִיוֹן" (שם יז, לח) לקראת הקרב עם גִּלְיָת. "מסתבר", כותב הגאון, "שסיפור התוודעותו אליו... היה מאוחר בזמן לסיפור גלית, ונקבע לפניו על דרך מוקדם ומאוחר" (הניב 'דרך מוקדם ומאוחר' מיוסד על קביעת חכמינו ש"אין מוקדם ומאוחר בתורה"; ראה פסחים ו, ב). ראה עוד מאמר לב מספר 'זה דודי' של הרב חיים כהן שליט"א.

אולם באותו גיליון של 'פשוטות המתחדשים' השתדלתי להוכיח שכל המסופר בפרקנו אירע אל נכון ברצף ושלפי הפשט מתיישב המקרא כסדרו בלי צורך לסרסו.

תחילה אזכיר את שהוצע בגיליון 'מקרא אני דורש' לסדר ויגש, על הפסוק "וַיֹּאסֶר יוֹסֵף מִרְכַּבְתּוֹ וְגו'" (מו, כט), שכל שבע עשרה שנה שחי יעקב במצרים הוא גזר על עצמו ניתוק מיוסף ומזרע יוסף, ולא קירבם או התראה עמם עד סמוך למיתתו עת הוכרח לצוות ליוסף ולברך את בניו. לפיכך אין שום פלא שלא הכיר יעקב את מנשה ואפרים, אף שוודאי שמע עליהם וידע את שמותיהם. עתה לעומק שאלת "מי אֵלֶּה" ותשובתה.

א. בְּנֵי הֵם אֲשֶׁר נָתַן לִי אֱלֹהִים בְּזֶה (מח, ט).

יעקב אבינו כאברהם זכה לארץ ישראל בעצמו וביסוריו. אצל אברהם: "וְהָאֵל אֲבִרָם אֲחֵרֵי הַפָּרָד לֹוֹט מַעֲמֹו, שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה מִן הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֵתָּה שָׁם צִפְנָה וְנִגְבָּה וְקִדְמָה וַיִּמָּה. כִּי אֵת כָּל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֵתָּה רְאֵה לְךָ אֶתְנָנָה וְלִזְרַעְךָ עַד עוֹלָם. וְשִׁמְתִּי אֵת זִרְעֶךָ כְּעֶפֶר הָאָרֶץ אֲשֶׁר אִם יוֹכֵל אִישׁ לְמַנּוֹת אֵת עֶפֶר הָאָרֶץ גַּם זִרְעֶךָ יִמְנָה. קוֹם הַתְּהַלֵּךְ בָּאָרֶץ לְאַרְכָּה וְלִרְחִיבָהּ" (למעלה יג, יד-יז), ומסעך הכפוי מלוט ומ"כל כפר הירדן כי כלה משקה" (יג, י) ייהפך לך חזקה מכי דייש אמצרי, "כִּי לֹךְ אֶתְנָנָה" (יג, יז). ואצל יעקב: "וְהִנֵּה ה' נָצַב עָלַי וַיֹּאמֶר, אֲנִי ה' אֱלֹהֵי אֲבִרָהָם אֲבִיךָ וְאֵלֵהִי יִצְחָק; הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֵתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ" כבורח חסר בית, קנה אותה כמציע מצעות בנכסי הגר וכצונמא בשטיחת פירות, כי "לֹךְ אֶתְנָנָה וְלִזְרַעְךָ. וְהִנֵּה זִרְעֶךָ כְּעֶפֶר הָאָרֶץ וּפְרֻצֶת יָמָה וְקִדְמָה וְצִפְנָה וְנִגְבָּה וְנִבְרָכוּ בְךָ כָּל מְשֻׁפָּחַת הָאֲדָמָה וּבְזִרְעֶךָ" (כח, יג-יד).

אברהם ויעקב זכו שניהם לארץ אחר שהגיעו אליה מבחוץ. אבל יצחק שנולד בארץ ישראל ולא עזבה מעולם לא רכשה בכוחו אלא קיבלה מידי אברהם למוסרה ליעקב, כחוליה מקשרת בין הסב לנכד. "וַיֵּרָא אֵלָיו ה' וַיֹּאמֶר, אֵל תֵּרַד מִצְרַיִם; שָׁכֵן בָּאָרֶץ אֲשֶׁר אָמַר אֲלֶיךָ. גֹּוֹר בָּאָרֶץ הַזֹּאת וְאֵהִיָּה עִמָּךְ וְאֲבָרְכְּךָ כִּי לֹךְ וְלִזְרַעְךָ אֵתָּה כָּל הָאָרֶצַת הָאֵל וְהַקְמַתִּי אֵת הַשְּׂבַעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאֲבִרָהָם אֲבִיךָ... עַקֵּב אֲשֶׁר שָׁמַע אֲבִרָהָם בְּקִלִּי וַיִּשְׁמַר מִשְׁמַרְתִּי מִצּוֹתֵי חֻקּוֹתַי וְתוֹרֹתַי" (כו, ב-ה). הכל כמובטח לאברהם, "וְהַקְמַתִּי אֵת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וּבֵין זִרְעֶךָ אַחֲרֶיךָ" (יז, ז) וְאֵת בְּרִיתִי אֲקִים אֵת יִצְחָק" (שם, כא), וכאמור, "כִּי יֵעָן אֲשֶׁר עָשִׂיתָ אֵת הַדָּבָר הַזֶּה וְלֹא חֲשַׁכְתָּ אֵת בְּנֶךָ אֵת יַחֲזִיקְךָ, כִּי בָרַךְ אֲבָרְכְּךָ וְהִרְבָּה אֲרָבָה אֵת זִרְעֶךָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְכִחוּל אֲשֶׁר עַל שְׁפַת הַיָּם וַיִּרֶשׁ זִרְעֶךָ אֵת שְׁעַר אֲבִיּוֹ. וְהַתְּבָרְכוּ בְּזִרְעֶךָ כָּל גּוֹיֵי הָאָרֶץ, עַקֵּב אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ בְּקִלִּי" (כב, טז-יח).

לפיכך שנים עשר בני יעקב זכו כל אחד לחלקו בארץ ישראל, מפני שנולדו בחרן וקמו והלכו ונכנסו לארץ כאברהם בשעתו וכיעקב השב אחר שברח ממנה. ואפילו בנימין נולד ב"עוד כְּבֵרַת הָאָרֶץ לְבֹאֵא אֶפְרַתָּה" (לה, טז), בטרם חזר "יַעֲקֹב אֶל יִצְחָק אֲבִיו מִמִּצְרַיִם הָאָרֶבֶע הוּא חִבְרוֹן אֲשֶׁר גָּר שָׁם אֲבִרָהָם וַיִּצְחָק" (שם, כז), והוא נמנה אפוא בין "בְּנֵי יַעֲקֹב אֲשֶׁר יָלַד לוֹ בְּפָדֵן אֲרָם" (לה, כו). אבל בני בניו של יעקב שנולדו בארץ וגדלו במחיצתו לא זכו בנחלותיהם אלא מידי אבותיהם.

"וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל יוֹסֵף אֵל שְׁדֵי נִרְאָה אֵלַי בְּלוֹז בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיְבָרֶךְ אֹתִי. וַיֹּאמֶר אֵלַי, הֲנִי מִפְּרֹדֶה וְהִרְבִּיתִּיךָ וְנָתַתִּיךָ לְקַהֲל עַמִּים, וְנָתַתִּי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְזֶרְעֶךָ אַחֲרֶיךָ אַחֲזֶת עוֹלָם" (מח, ג-ד). הַגִּיעָה הַשְּׁעָה לְבִרְר בְּמִי תַתְּמַמֶּשׁ בְּרַכַּת לֹז וְלִמִּי תִינָתֵן אַחֲזָה בְּגִלְלָה. "וְעַתָּה שְׁנֵי בָנֶיךָ הַנּוֹלָדִים לָךְ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד בָּאִי אֵלַיךָ מִצְרַיִם" הֵם גּוֹלִים וּבְנֵי חוּץ לָאָרֶץ שֶׁהִתְעַכְּבוּ שָׁנִים מְמוּשְׁכוֹת עַד שֶׁהִתְאַחֲדוּ עִם סָבִם וּמִשְׁפַּחְתָּם נוֹחֲלֵי הָאָרֶץ, וּלְפִיכֵךְ "לִי הֵם" כִּבְנֵי אֲשֶׁר יִלְדֵתִי בִפְדָן אֶרֶם בְּגִלּוֹתִי מִיִּצְחָק; "אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה כְּרָאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן יִהְיוּ לִי. וּמִוֹלְדֶּתְךָ אֲחֵרֵיהֶם" מִשְׁבַּאתִי אֵלַיךְ, הֵם לֹא יִיחָשְׁבוּ "נּוֹלָדִים לָךְ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם", כִּי בַחֲקִי מִשְׁפַּחְתָּם הָעִבְרִית נּוֹלְדוּ וּבְמַחֲצִיטָה יַעֲקֹב, אֲלֵא "לָךְ יִהְיוּ" כִּשְׂאֵר נִכְדֵי יִלְדֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל שֶׁכָּל אֶחָד לֹאֲבִיו; "עַל שֵׁם אֲחֵיהֶם יִקְרָאוּ בְּנִתְלָתָם" (מח, ה-ו).

"וְאֲנִי בְּבֹאִי מִפְּדָן מֵתָה עָלִי רַחֵל" אֲשֶׁתִּי הָעִיקְרִית וְאֵם שְׁנֵי בָנֵי הַצְעִירִים, וְכֵךְ לֹא נִשְׁלַמָּה בְּרַכַּת לֹז בְּנוֹלָדִים מִמִּנִּי אֲלֵא מִמֶּךָ. וּמִיתָתָה "בְּאֶרֶץ כְּנָעַן" עִם הַגִּיעָנוּ, כִּי בָאָרֶץ יִשְׂרָאֵל מִשְׁבַּאתִי אֵל אֲבִי לֹא יִכּוֹלֵתִי כְּאִמּוֹר לְהַעֲמִיד עוֹד שְׁבִטִים, זֹולַת בְּנִימִין "בְּדֶרֶךְ בָּעוֹד כְּבֶרֶת אֶרֶץ לְבָא אֶפְרַתָּה" (מח, ז).

"וַיִּרְא יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנֵי יוֹסֵף וַיֹּאמֶר מִי אֵלֶּה" (ח). כָּל שְׁנוֹתָיו בְּמִצְרַיִם הִתְרַחֵק יַעֲקֹב מִיוֹסֵף, כְּאִמּוֹר, וְלֹא הִכִּיר אֶת מִנְשָׁה וְאֶפְרַיִם לֹא בְקוֹל וְלֹא בְּמַעַט הָרָאוֹת שֶׁנִּשְׁאָרָה לוֹ. וְאֵף שֶׁהִבִּין יַעֲקֹב שְׁנֵי הַמְּלוּוִים אֶת יוֹסֵף עֵתָה הֵם מִן הַסָּתֵם בְּנֵי, הַשְׁתָּאָה לְדַעַת אִם אֵלֶּה אִמָּנִם הַשְּׁנָיִם שֶׁנּוֹלְדוּ בְּשָׁנוֹת גִּלּוֹתוֹ שֶׁל יוֹסֵף וְהָרָאוֹיִים לְאִימוּצוֹ שֶׁל יַעֲקֹב וּבְרַכְתּוֹ, אוֹ מִן הַנּוֹלָדִים אַחֲרֵיהֶם. "וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל אֲבִיו, בְּנֵי הֵם אֲשֶׁר נָתַן לִי אֱלֹהִים בְּזֶה" (ט), כֹּאן "בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד" בּוֹאֵךְ אֵלֵּי. "וַיֹּאמֶר, קָחֶם נָא אֵלַי, שֶׁהֵלֵא "לִי הֵם", וְאַבְרָכֶם" (ט).

ב. קָחֶם נָא אֵלַי וְאַבְרָכֶם.

אֲשֶׁר לְגִילָם שֶׁל בְּנֵי יוֹסֵף בְּשַׁעַת הַבְּרָכָה, נִרְאָה שֶׁאֵין "וַיּוֹצֵא יוֹסֵף אֶתָּם מֵעַם בְּרָכְיוֹ" (מח, יב) הוֹכַחָה לְשִׁיטַת 'דּוֹבֵר יִשְׂרָאֵל' וְהֵרֵב סִמְטָא אֲלֵא רֵאִיָּה לְסַתּוֹר. עַל קִטְנִים בְּנֵי שְׁנַתִּים עַד שְׁמוֹנֶה, טוּוּחַ גִּילָם שֶׁל אֶפְרַיִם וּמִנְשָׁה לְסוּף שְׁנַתִּים מִן הָרַעֲב, לְכַאוּרָה לֹא תִפּוֹל הוֹצָאָה "מֵעַם" בְּרַכִּיִּים אֲלֵא הוֹרְדָה 'מַעַל', כְּמוֹ "וְתִלְדַּעַל בְּרָכְיוֹ" (לְמַעַלָּה ל', ג) אוֹ "גַּם בְּנֵי מְכִיר בֶּן מִנְשָׁה יִלְדוּ עַל בְּרָכְיוֹ יוֹסֵף" (לְהֵלֵן נ, כג), הַמּוֹרִים שֶׁרַחֵל וְיוֹסֵף גִּידְלוּ אֶת הַנּוֹלָדִים עַד שֶׁבִּגְרוּ. הַנִּיב הַקְּרוֹב אֵל "מֵעַם בְּרָכְיוֹ" הוּא "וּמַחְקֵק מִבֵּין רְגֵלְיוֹ" (מט, י), וְשֵׁם בִּיאָרוּ רֹבֵם הַמִּפְרָשִׁים וּבִתּוֹכָם הַפְּשֻׁטָנִים, בְּלִי דַחֵק, שֶׁהַכּוּוֹנָה לְגַבְרִים מְגוֹדְלִים הַיּוֹשְׁבִים לְרַגְלֵי רֵב אוֹ מוֹשֵׁל. אֲבֵן עֲזָרָה: "וּפִירוֹשׁ מַחְקֵק – סוֹפֵר, שִׁיחּוֹק עַל הַסִּפֵּר. וְטַעַם מִבֵּין רְגֵלְיוֹ – שֶׁכֵּן דֶּרֶךְ כָּל סוֹפֵר לְהִיּוֹת יּוֹשֵׁב בֵּין רַגְלֵי הַקִּצִּין." חֲזַקוֹנִי: "וּמַחְקֵק מִבֵּין רְגֵלְיוֹ – כִּי דֶּרֶךְ כָּל סוֹפֵר לְהִיּוֹת יּוֹשֵׁב בֵּין רַגְלֵי הַמּוֹשֵׁל." סְפּוֹרָנוּ: "וּמַחְקֵק מִבֵּין רְגֵלְיוֹ – שִׁיְהִיָּה מְזָרְעוֹ שׁוֹפֵט יּוֹשֵׁב עַל כֶּסֶף וּבֵין רַגְלֵי יִהְיוּ סוֹפְרֵי הַדִּינִים כְּמִנְהַגָם." וְרַש"י: "וּמַחְקֵק מִבֵּין רְגֵלְיוֹ – תַּלְמִידִים. אֵלֹו נְשִׂאֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל." וּמִקּוּרוֹ בְּסִנְהֶדְרִין ה, א, "כִּדְתִּנִּיא... וּמַחְקֵק מִבֵּין רְגֵלְיוֹ" – אֵלֹו בְּנֵי בְּנֵי שֶׁל הַלֵּל שֶׁמִּלְמַדִּין תּוֹרָה בְּרַבִּים, וְהַתְּלָמִידִים מִתְּאֲבָקִים בְּעַפְרֵי רַגְלֵיהֶם וְדָנִים לְפָנֵיהֶם בְּקִרְקַע. (וְאֵלֹו רַד"ק כְּמַעַט לְבַדּוֹ מִפֶּרֶשׁ שֶׁ"מִבֵּין רְגֵלְיוֹ" הוּא כִּינּוֹי לְהוֹלְדָה, כְּמוֹ "וּבְשִׁלְיָתָהּ הַיּוֹצֵאת מִבֵּין רְגֵלְיָהּ" בְּדַבְרֵים כח, נז. אוֹלָם מִתּוֹסְפוֹת לְסִנְהֶדְרִין שֶׁם ד"ה דִּהְכָּא נִרְאָה שֶׁ"מִבֵּין רְגֵלְיוֹ" יִכּוֹל לְרַמּוֹז לְלִידַת אֵם אֲבֵל לֹא לְהוֹרַעַת אֲב.).

מִסְתַּבֵּר שֶׁלֹּכֵן נִאֲמַר לְמַעַלָּה, "וַיִּתְחַזַּק יִשְׂרָאֵל וַיֵּשֶׁב עַל הַמָּטָה" (מח, ב), לְהַטְרִים אֶת הַגִּשְׁתִּי מִנְשָׁה וְאֶפְרַיִם אֵל בֵּין בְּרַכְיוֹ, אֲשֶׁר לֹא תִתְאַפְּשֶׁר אֲלֵא בְּתַנּוּחַת יִשִּׁיבָה. אֲבֵל מְקוֹדֵם כְּאִשֶּׁר קִרָּא לְיוֹסֵף בְּקִרְבוֹ לְמוֹת לֹא הוֹזְכַר שֶׁהִתְיַשֵּׁב, אֲלֵא "וַיִּשְׁתַּחוּ יִשְׂרָאֵל עַל רֹאשׁ הַמָּטָה" (מז, לא); פֶּשֶׁט עֲצָמוֹ עָלֶיהָ וּפְנֵיו דְּבוֹקוֹת בְּרֹאשָׁה כְּמִשְׁתַּחוּוָה "אֶפְרַיִם אֶרְצָה" (לְמַעַלָּה יט, א, וְעוֹד).

"וַיֹּאמֶר קָחֶם נָא אֵלַי וְאַבְרָכֶם". נִרְאָה שֶׁאֵין הַכּוּוֹנָה 'כְּדֵי שְׁאַבְרָכֶם', שֶׁהִרִי יוֹסֵף נִשְׁמַע לֹאֲבִיו "וַיַּגֵּשׁ אֶתָּם אֵלָיו וַיִּשָּׁק לָהֶם וַיַּחֲבֹק לָהֶם" (מח, י), אֲבֵל מִיד "וַיּוֹצֵא יוֹסֵף אֶתָּם מֵעַם בְּרָכְיוֹ" וְשׁוֹב "וַיִּקַּח יוֹסֵף אֶת שְׁנֵינֵיהֶם אֶת אֶפְרַיִם בְּיָמִינוֹ

משמאל ישראל ואת מנשה בשמאלו מימין ישראל ויגש אליו" (מח, יג; ראה איך נתקשו ראב"ע וחזקוני על אתר ומה שיישבו; וראה רש"י, יב). אלא קיחה לחוד ואחריה ברכה לחוד. "קחם נא אלי" הוא טכס של גמר דעת כמו שימת יד תחת הירך או שליפת נעל, ביטוי גופני לקביעה ששני הנלקחים "לי הם" (ה). ויוסף, אביהם הקודם, הוא מגישם אל יעקב המאמץ, ולאחר האימוץ בנישוק וחיבוק הוא מוציאם למעמד החדש. "וישתחו" יוסף "לאפו" ארצה" (יב) לאות הודיה וחילוט המעשה, כמו "וישתחו ישראל על ראש המטה" אחר שנשבע לו יוסף והתחייב לקבור אותו במערת המכפלה; וכמו "ויאמן העם וישמעו כי פקד ה' את בני ישראל וכי ראה את עניי ויקדו וישתחו" (שמות ד, לא); וכמו "ויקד העם וישתחו" (שם יב, כז) משהובטח להם שהקב"ה יכה "כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים" (שם, יב) ויפסח על בתי ישראל ויגאלם מעבדותם; ועוד.

עתה הגשה שנית לקיים "ויאברכם", כאב המברך את בניו ולא סב את נכדיו. "ויקח יוסף את שניהם", לא כשאר בנים שהמברך מברכם אחד אחד כל אחד מהם בשתי ידיו, ולא כהגשה ראשונה אשר אולי נעשתה אחד אחד "הבכר בכרתו והצעיר כצערתו" (ע"פ למעלה מג, לג), אלא "את אפרים בימינו משמאל ישראל ואת מנשה בשמאלו מימין ישראל, ויגש אליו" (מח, יג). שכן לפי האמת ברכה אחת היא, ברכת יוסף הזוכה לחלק יתיר ומתפצל מאילך לשני שבטים, ויד על כל אחד משני הראשים היא כשתי ידיים "לראש יוסף" (מט, כו). לפיכך נאמר "ויברך את יוסף" (מח, טו) ולא 'ויברך אותם'.

"ויאמר האלהים... יברך את הנערים ויקרא בהם שמי ושם אבתי אברהם ויצחק" (מח, טו-טז), שאם "מולדתך אשר הולדת אחריהם... על שם אחיהם יקראו בנחלתם" (מח, ו) ולא יימנו מטות לעצמם, אלה ייקראו בני יעקב ושבטי ישראל ויורשים ראשוניים של הארץ מן האבות (ע"פ הדר זקנים מבעלי התוספות). ואין אדם מעביר שמו אל זרעו אחריו אלא סמוך למיתתו. "וידגו לרב בקרב הארץ" (מח, טז) למלאות את נחלתם וכדי נחלה כפולה. "הנערים" מתברכים ו"שמי" "יקרא בהם" והם "ידגו" הכל בגוף שלישי מפני שהברכה מופנית, כאמור, אל יוסף.

קיחת הבנים וברכתם הייתה אפוא עסק בין יעקב ליוסף. לפיכך אין פלא, אלא אדרבה יצופה, שיוסף מגישם ומוציאם ולוקחם ומציבם והם נפעלים סבילים בידיו כמושאים ולא כנושאים. צא ולמד מימי המילואים איך הקריב משה את אהרן ובניו אל פתח אוהל מועד ורחצם במים ולקח את בגדיהם והלבישם ויצק שמן על ראשם ומשחם, ושוב איך הקריב "את הלזים לפני ה' וסמכו בני ישראל את ידיהם על הלזים והניף אהרן את הלזים תנופה לפני ה' מאת בני ישראל" (במדבר ח, ט-י), הכל בעוד המתקדשים והמיטהרים "מצייתים בדממה ואינם משמיעים את קולם" כלשון הרב סמט. ובלאו הכי נתלה מעשה תמיד בבעל הסמכות לעשות, ומצאנו שיוסף גופו "מקצה אחיו לקח חמשה אנשים ויצגם לפני פרעה" (למעלה מז, ב), "ויבא יוסף את יעקב אביו ויעמדהו לפני פרעה" (מז, ז), כאילו "אל כל אשר יחפוץ יטה אותם".

"ויברכם ביום ההוא לאמור בך יברך ישראל לאמר ישמך אלהים כאפרים וכמנשה" (מח, כ). אחר שבירך באמצעותם "את יוסף" חזר יעקב "ביום ההוא" ובאותו מעמד לברך אותם כבנים או נכדים אהובים, ברכה אישית ולא שבטית, ברכה להצלחה בכל ולא לנחלה והמשכיות בייחוד. ה'יו דוגמה שכל אב יאחל לבנו שיידמה לה, כמו "ונברכו בך כל משפחת האדמה" (למעלה יב, ג; ראה רש"י שם). ואף אצל נשים, "יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל" (רות ד, יא). ולהיפך גבי שונא המארר את שנואו, "ולקח מהם קללה לכל גלות יהודה אשר בבבל לאמר, ישמך ה' בצדקתו ויבא את יעקב אביו ויעמדהו לפני פרעה" (ירמיהו כט, כב). מפני שהיתה זו ברכה פרטית יתכן שבירכם יעקב בה בנפרד, ולאפרים אמר 'בך יברך ישראל לאמר ישמך

אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם, ולמנשה אמר 'כְּמִנְשֶׁה', אך הכתוב איחה את הברכות בסיפורו. לכן "בָּרַךְ יִבְרָךְ" ולא 'בכס יִבְרָךְ' (עמדו על כך רד"ק ורבנו בחיי, וראה איך יישבו). ולפיכך "וַיִּשָּׂם אֶת אֶפְרַיִם לִפְנֵי מְנַשֶּׁה" (מח, כ) בסדר שבו בירכס, לא בנוסח ברכה משותפת. או שבירך את שניהם בזה אחר זה, "בָּרַךְ יִבְרָךְ יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר יִשְׁמַךְ אֱלֹהִים כְּאֶפְרַיִם וְכְמִנְשֶׁה", לומר שהוא והוא יהווה דוגמה להצלחה כאחד מזוג מוצלחים. ולפיכך שם "אֶת אֶפְרַיִם לִפְנֵי מְנַשֶּׁה" להתברך ראשון וגם בנוסח הברכה.

"וַאֲנִי נָתַתִּי לָךְ שָׂכָם אֶחָד עַל אֶחָיִךְ" (מח, כב) בלקיחת שני בניך "אֵלִי" ובברכת "הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר הִתְהַלְכוּ אֲבֹתַי לִפְנֵי וְגו'".

וַיֵּשֶׁב יוֹסֵף מִצְרֵימָה הוּא וְאָחִיו וְכָל הָעֲלִים אֹתוֹ לְקַבֵּר אֶת אָבִיו אַחֲרֵי קִבְרוֹ אֶת אָבִיו (ג, יד).

את הייתור לכאורה של "אַחֲרֵי קִבְרוֹ אֶת אָבִיו" יישב רש"י כדרכו מן הצד, בלי להזכירו במפגיע. "בחזרתן כאן הקדים 'אָחִיו' למצרים 'הָעֲלִים אֹתוֹ', ובהליכתן הקדים מצרים לאחיו, שנאמר, 'וַיַּעֲלוּ אֹתוֹ כָּל עַבְדֵי פְרָעָה וְגו'" (ג, ז) ואחר כך 'כָּל בֵּית יוֹסֵף וְאָחִיו' (ג, ח). אלא לפי שראו הכבוד שעשו מלכי כנען, שתלו כתריהם בארונו של יעקב (ראה רש"י למעלה ג, י), נהגו בהם כבוד. "לאמור, העילוי המרומז במעמד בני ישראל התחולל "אַחֲרֵי קִבְרוֹ אֶת אָבִיו".

ועל דרך המבטים, שתי דעות התערבו בהעלאת יעקב ארצה כנען ושני מסעות נסעו יחד. יעקב ציווה את בניו, "אָנִי נֶאֱסָף אֶל עַמִּי; קִבְרוּ אֹתִי אֶל אֲבֹתַי... בְּמַעְרָה אֲשֶׁר בְּשֹׁדָה הַמִּכְפֵּלָה אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִמְרָא בְּאֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר קָנָה אֲבֹרָהם אֶת הַשָּׂדֶה מֵאֵת עֶפְרָן הַחֹתִי לְאַחֲזֹת קֶבֶר... מִקְנֵה הַשָּׂדֶה וְהַמַּעְרָה אֲשֶׁר בּוֹ מֵאֵת בְּנֵי חֹת". קבורתו במכפלה תהווה שיבה אל ארץ האבות המובטחת והעמקת ההיאחזות בה. ואילו יוסף נזקק לרשות מיוחדת מפרעה להוציא ממצרים את ארון נכבד האומה החנוט אבי המשנה למלך ונשוא בכיה בת "שְׁבַעִים יוֹם" (ג, ג). ולא זכה יוסף להסכמת פרעה אלא משום השבועה החמורה שהשביעו המת "לאמר, הִנֵּה אֲנִי מֵת בְּקֶבֶרִי אֲשֶׁר כָּרִיתִי לִי בְּאֶרֶץ כְּנָעַן, שָׁמָּה תִקְבְּרֵנִי", ורק בתנאי שאחר הקבורה, "אֲשׁוּבָה" (ה). בעיני המלך תהיה הקבורה חפץ פרטי וענין אישי של יעקב מחביבות איזה קבר שהכין לו מזמן ואולי עיטר בתגליפים, נטולי כל השלכה לעתיד יוסף ובני ישראל.

"וַיַּעַל" אפוא "יוֹסֵף לְקַבֵּר אֶת אָבִיו" בראש שני מחנות: "וַיַּעֲלוּ אֹתוֹ כָּל עַבְדֵי פְרָעָה זִקְנֵי בֵיתוֹ וְכָל זִקְנֵי אֶרֶץ מִצְרַיִם", ספק לחלוק כבוד אחרון ליעקב ספק לוודא את חזרתו של יוסף; "וְכָל בֵּית יוֹסֵף וְאָחִיו וּבֵית אָבִיו" (ז-ח) הולכים במצוות אביהם. ולא נחם יוסף "דֶּרֶךְ אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים" אשר "קְרוֹב הוּא" (שמות יג, יז), אלא היסבם מזרחה "דֶּרֶךְ הַמִּדְבָּר יָם סוּף" (שם, יח) לרוחב גבולה הדרומי של כנען, ומשום צפונה ממזרח לבקעת הירדן "וַיָּבֹאוּ עַד גֶּרֶן הָאֶסְדָּה אֲשֶׁר בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן" (למעלה ג, י). למצרים בחר יוסף במסלול הזה כי "גַּם רָכַב גַּם פָּרָשִׁים" (למעלה ג, ט) נלוו אליהם ואל לפלוש בכוח מלחמתי אל מישור החוף צפוף האוכלוסין של ארץ זרה. ואילו אחי יוסף שתו ליבם למסילה שתהיה דרכם סימן לבניהם, והם מקיפים בהילוכם את ארון יעקב כסדר שיקיפו דגליהם את ארון העדות בעליית ששים רבוא ישראל "אֶל הָאֶרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע" ה' "לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב" (ג, כד; ראה רש"י למעלה ג, יג, ולהוריות ו, ב, ד"ה כנחלתם, מבראשית רבה ק, ב).

מצרים עצרו שם בגורן האטד, מבלי יכולת כאמור לחדור לכנען במערך צבאי, ומשנמסר החנוט לכתפים "וַיִּסְפְּדוּ שָׁם מִסְפַּד גָּדוֹל וְכָבֵד מְאֹד, וַיַּעַשׂ יוֹסֵף לְאָבִיו" בעבור מצרים "אֲבָל שְׁבַעַת יָמִים" (ג, י), "עַל כֵּן קָרָא שְׁמָהּ אֲבָל מִצְרַיִם" (יא). אבל "בְּנֵיו" עשו "לוֹ" לאביהם "כֵּן כְּאֲשֶׁר צִוָּה, וַיִּשְׂאוּ אֹתוֹ בְּנָיו אֶרֶצָה כְּנָעַן וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ בְּמַעְרַת שָׂדֶה הַמִּכְפֵּלָה, אֲשֶׁר קָנָה אֲבֹרָהם אֶת הַשָּׂדֶה לְאַחֲזֹת קֶבֶר מֵאֵת עֶפְרָן הַחֹתִי עַל פְּנֵי מִמְרָא" (יב-יג). "וַיַּעֲשׂוּ בְנָיו לוֹ כֵּן כְּאֲשֶׁר צִוָּה" (יב) עשוי כאילו להתחבר לפניו אל "וַיִּכְלֵ יַעֲקֹב לְצֹאת אֶת בְּנָיו וַיֹּאסֹף רְגֵלָיו אֶל הַמֶּטֶה וַיִּגָּע וַיֹּאסֹף אֶל עַמּוּי" (מט, לג), בדילוג על כל ההתעסקות עם מלכות מצרים ורישיונה וטכסיה, שלפי האמת לא הם יקבעו את גורל יעקב בחייו או במותו.

פסוקנו נועד עתה לאחות את שני פתילי הסיפור. "וַיֵּשֶׁב יוֹסֵף מִצְרֵימָה הוּא וְאָחִיו" ממערת המכפלה. "וְכָל הָעֲלִים אֹתוֹ לְקַבֵּר אֶת אָבִיו", היינו עבדי פרעה וזקני מצרים אשר המתו בינתיים בגורן האטד, אף הם שבו עם יוסף

"אַחֲרֵי קִבְרוֹ אֶת אָבִיו", כלומר אחרי שחזר אל חנייתם בגורן האטד והודיע להם שאכן השלים את הבאת אביו למנוחות, שהרי הם לא נכחו בקבורה בארץ כנען.

אם הוצגה עד כה אחרית יעקב ממבטיהם השונים של מצרים ושל בני יעקב כולם, הלאה יזדקק הכתוב אל מבט שלישי, של "אֲחֵי יוֹסֵף עֶשְׂרֶה" (מב, ג) למעט את בנימין. ייאמר בפסוק העוקב לפסוקנו, "וַיֵּרְאוּ אֲחֵי יוֹסֵף כִּי מֵת אָבִיהֶם וַיֹּאמְרוּ, לֹא יִשְׁטַמְנוּ יוֹסֵף וְהָשֵׁב יָשִׁיב לָנוּ אֶת כָּל הָרָעָה אֲשֶׁר גָּמְלָנוּ אֹתוֹ" (נ, טו). התקשו המפרשים "מהו 'וַיֵּרְאוּ' כלשון רש"י; איך ראו רק עתה "כִּי מֵת אָבִיהֶם", הלו מזמן חנטוהו והספידוהו וביכוהו והוליכוהו ארצה כנען לקבורה ושב. לרש"י (על פי בראשית רבה על אתר) 'וַיֵּרְאוּ' משמע הבחינו בהשפעת "מיתתו" של יעקב "אצל יוסף, שהיו רגילים לסעוד עמו על שולחנו של יוסף והיה מקרבן בשביל כבוד אביו, ומשמת יעקב לא קירבן".

ובהתאם לאמור למעלה, כמו "וַיַּעֲשׂוּ בָנָיו לֹא כֵן כְּאֲשֶׁר צִוָּם" אף "וַיֵּרְאוּ אֲחֵי יוֹסֵף כִּי מֵת אָבִיהֶם" נרצף הגיונית אל "וַיִּגְעוּ (יעקב) וַיֹּאֲסֹף אֶל עַמּוּי", ובא להציג את מבטה החדש ותגובתה של דעה שלישית למיתה. "וַיֵּרְאוּ" עם מושאו, חזרה תמציתית ("כִּי מֵת אָבִיהֶם") על מאורע שכבר תואר ("וַיָּכַל יַעֲקֹב וְגו'"), משמשים כרגיל להתיק את המיקוד אל דמות אחרת (אם פרטית, אם קיבוצית כבמקרה דנן) שתחוה את העלילה ותגלגלנה מאילך ממניעיה שלה.

וַאֲתֵם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה אֱלֹהִים חֲשַׁבָה לְטֹבָה לִמְעַן עֲשֶׂה כִּיּוֹם הַזֶּה לְהַחֲיִית עִם רַב (נ),
(כ).

ולמעלה הוא אומר, "וְעַתָּה לֹא אַתֶּם שֹׁלַחְתֶּם אֹתִי הִנֵּה כִּי הָאֱלֹהִים וַיְשִׁימֵנִי לְאָב לְפָרְעָה וּלְאֶדֹן לְכָל בֵּיתוֹ וּמִשָּׁל
בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם" (מה, ח), ובקצרה "כִּי לְמַחֲיָה שֶׁלַּחֲנִי אֱלֹהִים לְפָנֶיכֶם" (מה, ה). המחשבה היתה של האחים אלא
שהקדוש ברוך הוא הפכה לטובה, בעוד המעשה כולו שלו יתברך ו"לא" אחיו שלחו את יוסף "הִנֵּה כִּי הָאֱלֹהִים".

בשבת לב, א: "תנא דבי רבי ישמעאל, 'כִּי יִפֹּל הַנֶּפֶל מִמֶּנּוּ' (דברים כב, ח) – ראוי זה ליפול מששת ימי בראשית,
שהרי (עדיין) לא נפל (כשניתנה תורה; רש"י לשבת על אתר) והכתוב קראו 'נפל'. אלא שמגלגלין זכות על ידי
זכאי וחובה על ידי חייב." והרי שנפעלים כל המעשים בידי "קְרָא הַדְּרוֹת מֵרָאשׁ" (מא, ד), ולא ניתן לשנות בעולמו
מאומה מן המבוקש לו וממה שיקדם את התכלית הנרצית, אך החוטא – בהקשרנו זה שחדל ממצות מעקה ושם
דמים בביתו – הוא רק כלי בכפו יתברך לסבב באמצעותו את המוחש לבריות כרוע וחובה.

בדומה, במכות י, ב: "רבי שמעון בן לקיש פתח לה פתחא להאי פרשתא (של ערי המקלט) מהכא: 'וַאֲשֶׁר לֹא צָדָה
וְהָאֱלֹהִים אָנָּה לִידּוֹ וגו'' (שמות כא, יג), "כַּאֲשֶׁר יֹאמַר מֹשֶׁה הַקְּדָמְנִי מִרְשָׁעִים יֵצֵא רִשָּׁע וגו'" (שמואל א כד, יג).
במה הכתוב מדבר? בשני בני אדם שהרגו את הנפש, אחד הרג בשוגג ואחד הרג במזיד, לזה אין עדים ולזה אין
עדים. הקדוש ברוך הוא מזמין לפונדק אחד; זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם, וזה שהרג בשוגג יורד בסולם
ונפל עליו והרגו. זה שהרג במזיד נהרג, וזה שהרג בשוגג גולה. "הרי שוב שמתבצעים באמצעות "רִשָׁעִים" אותם
פרטים מן התוכנית האלוהית הנתפסים בעינינו כ"רִשָׁע".

אולם אם הכל בידי שמיים וסופו לטובה ומילוי הרצון העליון, איך ייעשה אדם, לא אלינו, "חייב" ו"רשע" מעיקרה
כדי שגילגלו חובה על ידי? כותב רמב"ם הלכות תשובה ו, ב: "כשם שהאדם חוטא מדעתו וברצונו כך הוא עושה
תשובה מדעתו וברצונו. "נראה להטעים שרמב"ם יישב פה, בין השאר, כיצד תועיל תשובה כאשר המעשה הרע
נעשה בין כה וכה והותר "מַעֲנֵת לֹא יוּכַל לְתַקֵּן וְחֶסְרוֹן לֹא יוּכַל לְהַמְנוֹת" (קהלת א, טו). אלא, ה"מַעֲנֵת"
וה"חֶסְרוֹן" הם עצמם ממגמת "קְרָא הַדְּרוֹת מֵרָאשׁ", אך החוטא נתפס על "דעתו" ו"רצונו" שעשואים כעורים
בשעתם ומנוגדים חיצונית לטוב.

עוד אמר רבי שמעון בן לקיש, לשיטתו, שהשב תשובה מאהבה "זדונות נעשות לו כזכויות", בעוד השב מיראה
"זדונות נעשות לו כשגגות". כאן וכאן מצרף הקדוש ברוך הוא את הדעת והרצון דהשתא אל המעשה דמעיקרא.
השב לעבוד את בוראו מאהבה, כלומר מהכרה שרע ומר עזבו את ה' ושמופרך לחלוטין להמרות את פיו, ומעתה
כל חפצו להיות שותף עמו יתברך בשכלול מעשה בראשית, זוהי להשתכר על הטוב הפנימי שבמעשה דאז אשר
רק נעטף במחשבתו הזדונית, כאילו אפילו לכתחילה נעשה המעשה בעבור הקדוש ברוך הוא, ונמצא למפרע
שגילגלו זכות על ידי זכאי. ואילו השב מיראה, כאומר, תיתכן חס ושלום מרידה באדון אבל איננה כדאית, נידון
למפרע על פי דעתו של היום כמי שאמנם עשה אז את המעשה אבל מתוך טעות בחישוביו, כלומר כשוגג.

אחר ששבו אחיו תשובת משקל שלמה במסירותם לבנימין ובחרטה גמורה, וכבר אמרו "אִישׁ אֶל אָחִיו אָבָל
אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אָחִינוּ אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהַתְחַנְּנוֹ אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמַעְנוּ" (למעלה מב, כא), פייס אותם יוסף
שזדונם נעשה זכות, בצירוף המחשבה החדשה "לְטֹבָה" אל מפעל ה"אֱלֹהִים... לִמְעַן עֲשֶׂה כִּיּוֹם הַזֶּה לְהַחֲיִית עִם
רַב".

עד היכן מגיעים הדברים? ברמב"ם הלכות מלכים יא, ד (הושטט מחמת הצנזורה בדפוסים שלפני העכשוויים):
 "אף ישוע הנצרי שדמה שיהיה משיח ונהרג בבית דין, כבר נתנבא בו דניאל, שנאמר, "וּבְנֵי פְרִיזֵי עִמָּךְ יִשְׁאוּ
 לְהַעֲמִיד חֲזוֹן וְנִכְשְׁלוּ" (דניאל יא, יד). וכי יש מכשול גדול מזה? שכל הנביאים דברו שהמשיח גואל ישראל
 ומושיעם ומקבץ נדחיהם ומחזק מצותן, וזה גרם לאבד ישראל בחרב ולפזר שאריתם ולהשפילם ולהחליף התורה
 ולהטעות רוב העולם לעבוד אלוה מבלעדי ה'. אבל מחשבות בורא עולם אין כח באדם להשיגם, כי לא דרכינו
 דרכיו ולא מחשבותינו מחשבותיו (ע"פ ישעיה ט, ח). וכל הדברים האלו של ישוע הנצרי ושל זה הישמעאלי שעמד
 אחריו אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד, שנאמר, "כִּי אֶזְאָה־פָּךְ אֶל
 עַמִּים שְׂפָה בְרוּרָה לְקִרְאָה כָּל־עַם בְּשֵׁם ה' לְעִבְדוֹ שְׂכָם אֶחָד" (צפניה ג, ט). כיצד? כבר נתמלא העולם כולו מדברי
 המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות, ופשטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים "עַרְלֵי לֵב" (יחזקאל מד,
 ז), והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה: אלו אומרים מצוות אלו אמת היו וכבר בטלו בזמן הזה ולא
 היו נוהגות לדורות, ואלו אומרים דברים נסתרות יש בהם ואינן כפשוטן וכבר בא משיח וגלה נסתריהם. וכשיעמוד
 המלך המשיח באמת ויצליח וירום וינשא (ע"פ ישעיה נב, יג) מיד הם כולן חוזרין ויודעים ששקר נחלו אבותיהם
 (ע"פ ירמיה טז, יט) ושנביאיהם ואבותיהם הטעו (השווה ספר הכוזרי ד, כג)."

והרי שאילו שב אותו האיש – מחולל המכשול שאין גדול ממנו, גורם לאבד ישראל בחרב ולהחליף התורה, ודוחף
 רוב העולם אל אלילות – בתשובה מאהבה, אזי תחת צואה רותחת יכול היה לתבוע בעולם האמת את שכרו משלם
 על שהניץ את אור הגאולה ופינה את הדרך והכין את היקום כולו להגעת המלך המשיח.